

Az 1929–1933-AS GAZDASÁGI VÁLSÁG KÉRDÉSEI

RÁNKI GYÖRGY

Éppen tíz esztendeje, hogy két ismert – és ma már Nobel-díjas – amerikai közgazdász televíziós vitát folytatott az 1929-es gazdasági válság okairól. Milton Friedman és Paul Samuelson szempontjai csak azok számára nyújthattak újat, akik nem ismerték korábbi munkásságukat. Az ortodox liberális Friedman, aki szerint a tőkés gazdaság mechanizmusa az automatikus kiegyenlítődés lényeges feltételeit tartalmazza, véleménye természetesen az volt, hogy a válság csupán véletlen, vagy pontosabban az elhibázott pénzügyi politika egyszerű következménye volt. Amikor az amerikai pénzügyi élet vezetői a deflációs politika mellett döntöttek, és elhatározták, „hogycsökentik a forgalomban levő pénzmennyiséget, a világmindenséget katasztrófába döntötték” – írja Friedman az Egyesült Államok pénzügyi története című munkájában.

Samuelson is véletlennek tulajdonította a válságot, de a véletlent nem kívánta csupán egyetlen elhibázott hitelpolitikai intézkedésre redukálni, hanem „a történelmi véletlenek egész sorozatáról beszélt”. Samuelson is tagadta, hogy a válság a rendszer természetéből fakadt volna, de nem kívánta annak kitérését kizárólag az USA belső gazdasági problémáira korlátozni, az okokat nem szűkítette le a monetaris szférára a reálszférával szemben, és nemcsak – a bizonyos météig – szubjektív gazdaságpolitika, hanem intézmények és rendszerek struktúrájának ellentmondásáról beszélt a válság okait kutatva.

Ma, tíz évvel később, midőn a tőkés világ ismét súlyos nehézségekkel – élesebben fogalmazva – gazdasági válsággal küzd, talán még azok körében is ismét felmerülhet a kérdés, akik a válságot nem tekintik rendszermeghatározottnak, lehet-e történelmi véletlennek tekinteni olyan jelenségeket, melyek eltérő mélységgel és hatással, ma már sokkal kevesebb rendszerességgel, de mégis ismét és ismét megjelennek a gazdasági életben.

Nem kell a tőkés gazdaság fejlődésének ciklikus jellegét kétségbevonni ahhoz, hogy ha nem is a válságokat általában, de az 1929-es válságot, illetve annak egyedülállóan súlyos méreteit és következményeit véletlennek degradáljuk, amint ez Schumpeternél található, aki három különféle és különböző időtartamú ciklus depressziós szakaszának, nevezetesen a hosszú időtartamú Kondratyev-ciklus, a középtávú Juglar-ciklus és a rövid, pár esztendőt felölelő Kitchin-ciklus sajátos és tragikus egybeesésében látja az 1929-es válság különleges súlyosságának magyarázatát. Schumpeter azonban mindenképpen felismerte, hogy a gazdasági ciklus megértésének a történelmi megközelítés az alapfeltétele. Természetesen az a kérdés, hogy mit tekintünk a történelmi megközelítés lényeges elemeinek, nyitva marad. A harmincas évek második felében ugyan találhatunk olyan magyarázatokat, melyek a Hansen-féle szekuláris stagnációból vezették le a válságot. Hansen szerint a gazdasági fejlődés három lényeges tényezője, az újítások, a területi terjeszkedés

és az új források felfedezése, végül a lakosság növekedése közül az utóbbi kettő megszűnt a gazdasági fejlődés előremozdítójaként funkcionálni.

A második világháborút követő tartós konjunktúra azonban jórészt levette a napirendről ezt a túlzottan pesszimistának tűnő megközelítést. Simiand cikluselmélete szintén nem tekinti a válságot véletlennek. A francia szerző a fél-évszázados Kondratyev-ciklust részben A és B ciklusra bontja, majd tovább pontosítja a ciklikusságot, melyben A és B ciklust, A' és B' ciklust követ. Felfogása szerint a túlzott prosperitásnak a gyógymódja a válság, és ennek megfelelően a kapitalizmus fejlődési törvényének tekintette a prosperitás válság újabb prosperitás ciklusát. De ténylegesen mit ad ez a 29-es válság magyarázatához, mennyiben teszi érthetővé a válság egyedülálló mélységét és hatását? Nyilván nem az az ellenérvés beszél belőlem, amelyet Simiand a történetírást mélyen megvető és lebecsülő álláspontja sokakban kiváltott, és kiválthatott, midőn azt állítom, hogy Simiand megállapításaira itt jócskán ráfért volna valamelyest több történetiség. Helyes, és a történetírás számára bőven megszívlelendő volt az az általános módszertani elve, mely szerint „szakítani kell az egyszeri tényekkel, hogy az ismétlődő eseményeket figyeljük meg, és el kell tekinteni a véletlentől, hogy a rendszeres eseményekkel foglalkozunk, ki kell küszöbölnünk az egyedit, hogy megértsük a társadalmat”. A történetírás azonban csak abban az esetben tud megfelelő válaszokat adni, ha ezt az utat az egyeditől a gyakoriig, a véletlentől a törvényszerűig, az egyeditől a társadalmiig nemcsak előre, de visszafelé is meg tudja tenni.

Ez azonban már nemcsak Simiand problémája.

De ez a visszatérés hiányzik nála is, hiszen az a megállapítás, hogy a 29-es válság éppen az A ciklusból a B ciklusba való átmenet találkozó pontján robbant ki, aligha hiszem, hogy elégséges elméleti magyarázatot ad a történésznek. Természetesen konkrét magyarázatok bőven állnak rendelkezésünkre és az utóbbi években a kornak számos magas színvonalú gazdaságtörténeti elemzése és leírása született, amely megkísérelte, hogy a kor gazdaságának egészéből vezesse le a válságot. Bármely alaposak legyenek is azonban ezek az elemzések, többnyire teljesen figyelmen kívül hagyják a válság és a kapitalista rendszer alapvető belső ellentmondása közötti összefüggéseket. John Galbraith, aki még a nagy konjunktúra mézesheteiben írta meg „A nagy összeomlás” című, kizárólag az amerikai tőzsdekrachot elemző munkáját, arra a megállapításra jutott, hogy a New York-i tőzsdekrach nem a válság megnyilvánulása volt, hanem a tőzsdekrach okozta, teremtette meg magát a válságot is.

Ez az általános megállapítás azonban nem akadályozza meg a neves amerikai közgazdászt, hogy azután könyvében az amerikai gazdaság konkrét ellentmondásainak elemzését nyújtsa, melyek véleménye szerint a tőzsdekrachhoz vezettek. Az öt tényező, melyben az amerikai gazdaságot mint egészségtelent marasztalja el, a gazdasági élet különböző szektorait öleli fel. A bankstruktúra, és az üzleti struktúra gyengeségeiről szólván a modern amerikai gazdasági fejlődés legújabb jelenségeit vette kritikailag számba. A rossz közgazdasági irányításra utalva a gazdaságpolitikát hibáztatja, amikor pedig a rossz külső mérlegre hivatkozik, az egyébként teljesen Amerika-centrikus munkában bizonyos összefüggést létesít mindennel, a világgazdasággal is. Utolsónak pedig a rossz jövedelemelosztást teszi szóvá Galbraith, mely nyilván a termelés és fogyasztás közötti

kiélezett ellentmondás észlelésére is utal. Ez pedig természetesen a kérdések továbbgondolását is lehetővé teszi, vagy teheti.

David Landes nagy sikert aratott összefoglaló gazdaságtörténeti munkája, a *Felzabadt Prometheus* a technológiai változásokat helyezte munkájának középpontjába. Így elméletileg az állóteke periodikus felújítása és a ciklikus mozgás közötti összefüggéseket behatóan nyomon kell kísérje. Álláspontja azonban jórészt azokhoz áll közel, akik a korszak speciális strukturális problémáinak összefüggéseiben magyarázták 1929 és 33 drámai éveit. Ez a megközelítés bizonyos értelemben már megfogalmazást nyert a Népszöveg 1932-ben közzétett szakértői jelentésében. „A válság alapvető oka – hangzik a diagnózis – mindenekelőtt a háború okozta szervezetlenségre, a túlzott adósságokra vezethető vissza. Az adaptációs mechanizmus növekvő nehézségekkel és töredékesen működött a háború utáni periódusban.” A gyógymód ezen postliberális és prekeynesianus írás szerint igen egyszerű, ki kell terjeszteni a nemzetközi kereskedelem méreteit és hatókörét, lehetővé kell tenni, hogy a szabadverseny erői területi specializációt alakítsanak ki a világpiacon, hogy elbírák és fokozatosan felszámolják a háború pénzügyi örökségét. Természetesen Landes Svennilsonnak a két világháború közötti gazdasági fejlődés strukturális problémáit mélyrehatóan elemző, az 50-es években megjelent monográfiája, valamint egy új közgazdasági szemlélet kialakulása után evvel a túlságosan leegyszerűsített liberális szemlélettel akkor sem elégedhetett meg, ha nézeteihez, felfogásához a klasszikus liberalizmus közgazdasági gondolkodása állt legközelebb. Szembesítve nézeteit néhány – főleg korabeli marxista – állásfoglalással Landes azt hangsúlyozza, hogy végső soron a 29-es válság csupán egyike volt a szokásosnak, csak valamivel súlyosabb. „Just another depression – difference in degree, is not necessary difference in kind”. Nem gyógyíthatatlan betegség, hanem csupán a korszak rossz és lassú alkalmazkodási képességének tünete, melyet a politikai nehézségek fokoztak. A válság súlyosságát pedig mindegyik a rossz diagnózis, valamint a helytelen gyógymód okozták. Landes itt szembefordul a hagyományos liberális nézettel, és bizonyítja, hogy a kereskedelem fokozásának liberális illúziója nem lehetett gyógymód. A neves amerikai gazdaságtörténész az 1960-as évek második felében írt könyvében a beruházásokon át történő keresletnövelés keynesi modelljét tartja a megoldás módjának.

Nem sokkal később Charles Kindleberger most már a közgazdász oldaláról vállalkozott a kérdés ismételt felvetésére, és külön könyvet szentelt az 1929–33-as világgazdasági válság történetének. Munkája zárófejezetében megpróbált túljutni a leírás és a belső elemzésen, és a 29-es válság magyarázatával is szolgálni.

Kindleberger leszögezi, hogy a történeteknek nem a magyarázatát, hanem egy magyarázati lehetőségét kívánja nyújtani, majd így folytatja: „Az 1929-es válság azért volt olyan általános, olyan mély és olyan tartós, mivel a nemzetközi gazdasági rendszer destabilizálódott azért, hogy Anglia már nem tudta, az Egyesült Államok még nem akarta a világgazdaság stabilizálójának szerepét három lényeges kérdésben átvenni. Egy viszonylagos nyitott piac biztosításában a válság által leginkább sújtott áruk tekintetében, hosszúlejárátú hitelek anticiklikus mozgásában és a válság alatti rövidlejárátú diskontálásban.”

„Mivel minden állam a maga saját egyéni érdekét kívánta menteni, az államok közös érdeke is kátyúba jutott, de vele együtt az egyes államok magánérdeke is.” Kindleberger

szempontjainak részletezése és a történeti elemzés nem lehet a mai előadás feladata. Szavait azért idéztük, mivel jellegzetes kifejezői egy olyan nézetnek, mely szerint „ha a világgazdaság összhangban működne, akkor nem lenne válság”. Igaz, ez a megfogalmazás még bizonyos interpretációs lehetőségeket is biztosít, hiszen végső soron a marxista válságelméletben is nagy szerepet kap az aszimmetria kérdése. De Kindleberger véleménye szerint az aszimmetria gazdaságpolitikai intézkedésekkel, a nemzetközi gazdaság irányításával, megfelelő vezetővel, és erre a szerző szerint természetesen az USA hivatott, vagy egy megfelelő nemzetközi szervezet útján leküzdhető. Aligha kell tehát hosszabban bizonygatni, hogy a neves amerikai közgazdász gazdaságtörténeti elemzése nem kötődik egybe a kapitalista gazdaság ellentmondásainak belső analizisével.

Nem célunk itt teljes áttekintést adni a válság irodalmáról, még kevésbé az idevonatkozó elméleti vagy legalábbis általánosításra törekvő megoldásokról. Ez egyébként is sok vonatkozásban inkább a közgazdasági elmélet, semmint a gazdaságtörténet feladata lenne. Az általánosabb közgazdasági igényű megközelítéseken túlmenően az itt jelentkező számos nézet gazdag bokrétája között megtalálható a nyersanyagtermelő szektorban mutatkozó túltermelésre, a monetaris faktorokra való hivatkozás, ugyanúgy mint az Egyesült Államok káros és elhibázott gazdaságpolitikája, az instabil egyensúlyrendszer és a világgazdasági strukturális változások, mint a válság lehetséges magyarázatai.

Áltatnánk magunkat azonban, ha a gazdag gazdaságtörténeti irodalom, vagy polgári közgazdaságtörténeti nézetek mégoly rövid áttekintését azzal zárnánk, hogy a marxista irodalom megnyugtató, az elméletet és a történelmet egyesítő választ nyújtott már az 1929-es válság egyedülálló történeti jelenségére. Ebben a körben aligha kell hivatkozni arra a válságelméletre, amely Marxnál megtalálható, amelynek XX. századi alkalmazására nem egy jeles közgazdászunk tett figyelemre méltó kísérletet. Marxnak a válságokra vonatkozó nézetei Varga Jenőnek a Nagy válság címmel, magyarul nemrég megjelent tanulmánygyűjteményében ismételten összefoglalást nyertek. Varga Jenő adatokban gazdag, az 1929-es válság elemzését tartalmazó tanulmányai ismét és ismét összefoglalják a marxizmus klasszikusaiból kiemelhető idézeteket azzal a szándékkal, hogy a jeles szerző bizonyítsa: 1. a válság nem véletlen, hanem a kapitalizmus ellentmondásaiból törvényszerűen fakadó jelenség, 2. valamint, hogy a kapitalizmus fejlődésével ezek a válságok mind mélyebbek, tartósabbak, súlyosabbak lesznek.

Varga Jenő a kor kommunista mozgalmának általános felfogásával egybehangzóan, részben talán azt megalapozva, részben annak politikai elemzését átvéve, az 1929-es válságot a kapitalizmus általános válságának a korban megnyilvánuló jelenségeivel hozta összefüggésbe. Mégpedig az ismert módon. Nevezetesen, hogy a kapitalizmus két világháború közötti problémáit az általános válság par excellence megnyilvánulásaként értelmezte. Az 1929-es válság ilyen értelmezése teljesen beleillett a kapitalizmus hanyatlásának szinte lineáris felfogásába. Lineáris felfogás alatt érte, hogy bár természetesen van ciklikus fellendülés, de a fellendülés kisebb és rövidebb, a válság tartósabb és súlyosabb lesz, amint a szabadverseny korszakából a monopolkapitalizmusba, majd később az általános válság szakaszába jutunk. Ma már aligha kell jelezni, hogy Varga cikkei minden figyelemre méltó részletes elemzése, — így az agrárválság speciális szerepe, a ciklus torzulása, a túlzott beruházások szerepének felismerése — és korabeli adatgazdagsága

ellenére történetileg is túlhaladtak – ami természetes is –, és elméletileg sem adnak elégséges választ a felvethető kérdésekre. Maurice Dobb közvetlenül a háború után, még némileg az általános válság korabeli szemléletének hatása alatt, megpróbálta közgazdaságilag elmélyíteni az 1929-es válságra vonatkozó, háború előtti kommunista irodalomban fellelhető nézeteket. Dobb szerint teljesen világos, hogy itt a monopolkapitalizmusról van szó, mint írja, „ennek a korszaknak a lényeges jellemvonásai annyira szembe-tűnőek, hogy aligha szükséges további elemzésük”.

A jeles angol közgazdász véleménye szerint az ilyen monopolista szakaszra jellemző válságot, vagy válságokat egy olyan absztrakt modellben lehet kifejezni, melynek a következő jellemvonásai vannak:

Először is: rendkívül nagy különbség az árak és a költségek között, melynek következtében a profit rátája igen megnövekszik.

Másodszor: a modell szerint egyes piacok vagy a világpiacok keresletének csökkenése inkább a termelés csökkentését, semmint az árak redukcióját vonja maga után.

Harmadszor: a modellt a termelési kapacitások krónikus kihasználatlanságának tendenciája jellemzi hatalmas munkanélküli sereg kíséretében.

Negyedszer: feltehető, hogy csökkenni fog a beruházások rátája, mivel a monopóliumok bizonyos termelési szférákban meg fogják akadályozni új vállalatok keletkezését. A tőkék tehát a szabad szektorokba fognak áramlani, ezért ott csökkenni fog a profitráta, amely a tőkevitel és gyarmatosítás szükségességét erősíti.

Ötödször: a csökkenő hazai beruházás csökkenti a nehézipar, a munkanélküliség pedig a könnyűipar piacát.

Hatodszor: a gazdasági struktúra megmerevedik. Ez utóbbi jellemvonás részletes elemzése után Dobb arra a következtetésre jutott, hogy „a jelen kapitalista gazdaságban a tőke- és profitkeresés, mely egyidejűleg a kritériuma és az oka az üzleti politikának, mindinkább akadályozó és ellenőrző, semmint az előrevivő hatalom funkcióját tölti be”.

„Modellünkhöz hasonló jelenségeket nem nehéz felfedezni hazánkban” – vonja le a következtetést Dobb. Igazságtalanok lennének azonban Dobbhoz, ha nem említenénk, hogy maga is megemlíti jónéhány olyan jelenséget, mely szerinte sem illik bele, vagy ellentmond a modellnek. Egyrészt, hogy a reálbérek azok számára, akik dolgoznak, nem csökkennek, másrészt, hogy a produktivitás gyors ütemben tovább növekszik, harmadrészt, hogy mind ennek ellenére keletkeznek új iparágak. Meglepő viszont, hogy Dobb is mily kevés figyelmet szentelt elemzésében egyfelől a világgazdaság technikai és strukturális átalakulásának, másrészt monetáris tényezőknek, melyek mint láttuk, sok szerzőnél döntő argumentként szerepelnek az 1929-es válság értelmezésében.

Tekintettel arra, hogy az általam ismert más marxista munkák, akár Fred Oelsner könyve, akár Mendelsohn és Trachtenbergnek a gazdasági válságokról írt munkája mélységben messze elmarad Dobbtól a 29-es válság elemzése vonatkozásában és többnyire az általános válságról kialakított Komintern nézetet követik, talán forduljunk a hazai irodalomhoz.

Ismeretes, hogy a válság problematikája, különösen a második világháború utáni ciklus kérdései, erős érdeklődést váltottak ki a magyar közgazdászok körében is. Munkáikban olykor fellelhetők utalások, analógiák, példalázások az 1929–33-as válság vonatkozá-

sában is. A kisebb, az 1929-es válságot csak ilyen szinten érintő munkákat nyugodtan mellőzve, nézzük meg, mit nyújt ebben a vonatkozásban hazai közgazdasági irodalmunk két legigényesebb, magas elméleti szintű vállalkozása. Erdős Tibor könyve, Az újratermelési ciklus alakulása az imperializmusban, két és fél oldalban írja le, Trachtenberg és Kuczynski alapján az 1929-es válságot. (Szabad legyen megjegyeznem, hogy nézetem szerint ezek a kérdés gazdaságtörténeti irodalmának még csak nem is másodrendű forrásai.) Elméletileg pedig, ha jól értelmezem álláspontját, akkor a 29-es válságot egyszerűen a monopolkapitalizmus válságai egyikének tekintti, melyekre vonatkozóan néhány általános sajátosságot dolgozott ki, illetve állapított meg. Erdős Tibornak azok a gondolatai, amelyben arról a vitáról szól, hogy vajon a világháború félbeszakítja-e a gazdasági ciklust avagy sem, természetesen erősen értelmezhetők tárgyunk vonatkozásában is. De ha figyelembe vesszük, hogy a közel két évtizede írt könyv érdeklődése középpontjában a második világháború utáni ciklus és válság kérdése állt, akkor sem hallgathatjuk el három észrevételünket. Az egyik szorosabban vett gazdaságtörténeti. Nem világos, hogy az 1929–33-ra vonatkozó rövid elemzés miért hagyja teljesen figyelmen kívül az egész világgazdasági rendszert, és miért csupán néhány ország fő termelési folyamataira korlátozódik. És vajon miért csak a termelési folyamatok kerülnek szóba, és miért hanyagolódnak el a nemzetközi monetaris folyamatok, holott a költségvetés problematikája később bőven helyt kap, igaz inkább a keynesi problematikával kapcsolatban. Végül, de nem utolsósorban, amikor az 1929-es válságot egyszerűen belehelyezi az imperializmus korabeli válságok sorozatába, Erdős Tibor aligha tud elég támaszt adni a történész számára a válság különleges gazdasági és történelmi jelentősége megértéséhez.

Erdős Péter, magisztrális munkájában joggal állapítja meg, hogy bár sokat tudunk a válságokról, de távolról sem elégséges az, amit tudunk. Nézete szerint egészen a második világháborúig alapján klasszikus típusú válságokról van szó, melyeknek „az állótké tömeges periodikus felújítása és bővítése volt az anyagi alapja”. Jóllehet távolról sem kívánok ragaszkodni a monopolkapitalizmuson belül az általános válság közgazdaságilag igen homályos fogalmához, mégis úgy vélem, hogy a gazdaságtörténész számára – és még kevésbé a politikai történész számára – aligha megnyugtató egy olyan magyarázat, mely mondjuk az 1857-es és az 1929-es válságot típusban azonosnak értelmez. Természetesen joggal állítható, hogy a gazdaságtörténész feladata a konkrét történelmi körülmények bemutatása. De benyomásom szerint ezek a körülmények már annyira mások, hogy kérdésessé tehetik az alap azonosságát is, hacsak nem elégszünk meg azzal az általánossággal, hogy mindkét válság a kapitalizmus talaján bontakozott ki. Erdős Péter könyvének számos, benyomásom szerint fontos megállapítása mellett, amelyek természetesen a monetaris szférát is érintik, gazdaságtörténész számára különösen izgalmas az elemzés, midőn Molnár Ferenc számításai segítségével az USA konkrét adatai alapján valószínű ország, valószínű arányában próbálja kidolgozni a marxi újratermelési sémát és annak megbomlását. Erdős Péter röviden erre a kérdésre újból visszatér későbbi munkájában is. Az absztrakció azonban, éppen ezáltal még távol jut a reális világtól, hiszen az amerikai újratermelési szférát minden protekcionizmus ellenére aligha lehet a világgazdasági összefüggések nélkül értelmezni. Nem látom, hogy ebben a sémában milyen helye van a monetaris összefüggéseknek, melyek a rendszer felbomlása vonatkozásában

még talán fontosabbak voltak. Nem látom még akkor sem, ha a kidolgozott sémában a külföldi kiadások és bevételek is bennefoglaltatnak.

Más irányból ugyan, de hasonló kritikai megjegyzéseket természetesen a történeti és a gazdaságtörténeti irodalomra is tehetünk.

A magyarországi gazdasági válság történetének máig is alapvető munkája Incze Miklós negyedszázada megjelent könyve. A munka – a korban talán természetesen – Varga és a Komintern téziseit ismétli meg a válság elméleti vonatkozásaira, majd a konkrét adatszerű leírásokra tér át. Berend T. Iván és Ránki György könyve Kelet-Európa gazdaságtörténetére vonatkozóan egy fejezetben foglalja össze a gazdasági válság hatását. A kapitalizmus alapvető ellentmondására vonatkozó utaláson túlmenően, mely a válságot általánosságban a rendszerhez köti, a munka az elemző és általános vonatkozásokat tartalmazó fejtegetést kimondottan korspecifikus, nagyjából a strukturális válság és a pénzügyi vilárendszer gyengeségeinek összefüggéseivel egészíti ki.

Mindenesetre a válság irodalma, ha nemcsak a történeti leírás gazdagságát, olykor drámaiságát keressük, hanem a teóriát is, ha valóban a történeti idő fogalmában kívánjuk a válságot szemlélni, akkor óhatatlanul szerénységre kell intsen. Az elmélet és a gyakorlat egysége, a történeti idő hármass dialaktikája még jobbra várat magára az ide vonatkozó kutatásokban. Ez a hármass dialektika elméletileg egybekapcsolja a hosszú időt, azaz az egy termelési mód specifikus idejét, az etnikumok kis térségeit és a modern gazdaság és aktivitás nagy térségeit, az osztályok harcát és a közösségek tudatát. A történeti idő figyelembevétele végső soron, nézetem szerint, egy adott gazdasági rendszer belső összefüggéseinek és törvényeinek tanulmányozásához is elengedhetetlen. A történeti idő pedig kettős értelemben is jelentkezik. Egyrészt a gazdaság rövidtávú alkalmazkodásában a társadalmi politikai feltételekhez, másrészt a hosszú időtartamban. Ha a történész nem feledkezhet meg az utóbbiról, vajon a közgazdász figyelmen kívül hagyhatja-e az előbbit.

Végső soron három – benyomásom szerint is alapvető – kérdés, melyet a válsággal kapcsolatban feltehetünk, sőt fel kell tennünk, máig sincs kielégítően megválaszolva. Megengedem, számos kérdésre mutatkozik plauzibilis válasz, és számos elméleti és történeti összefüggés nem utolsósorban az említett irodalom révén már kidolgozást nyert.

Az alapkérdés – amennyiben a dolog közgazdasági oldalát nézzük – benyomásom szerint változatlan. Lényeges mechanizmusát illetően azonosnak tekinthető-e a válság a korábbiakkal, vagy sem. Végső soron a lényeges rövid távú és a gazdasági elemek mellett a társadalmi és politikai tényezők által behatárolt faktorok ellenére távolról sem lehet kizárni, hogy alapjuk azonos. Igaza van tehát Erdős Péternek, amikor az 1929-es válságot az ún. klasszikus válságok közé sorolja. Ez azonban lényeges további kérdéseket vet fel a világgazdaság vagy a kapitalizmus történetének periodizálására vonatkozóan. Hiszen tisztán logikai úton is felvethető, hogy a monopolkapitalizmus nagy fordulata nem hozott volna alapvető változásokat a ciklusban – ezt a gondolatot látjuk jelentkezni Erdős Tibornál – vagy pedig, ha a fordulatot ténylegesen nem ott a századforduló körül kell keresnünk, hanem jóval később, akkor ez a világgazdaság történetének más periodizálását igényli, és az imperializmus-elmélet gyenge pontjaira is utal. Erősen közgazdasági jellegű, jóllehet már közelebb visz a történelmi valósághoz a másik kérdés is. Nevezetesen a monetáris és a reáltényezők szerepének megítélése a válság kirobbanásában. Az aranyalap,

pontosabban az aranydevizarendszer visszaállítása számos munkában jelentkezik, mint a válság oka, mivel alapjában tönkretette, vagy nem tudta visszaállítani a világgazdasági egyensúlyt, az automatikus ármozgást. Aligha van okunk a monetáris tényezők szerepét tagadni, de önmagában aligha lenne érthető, ha a reálszféra strukturális átalakulásával nem kötnénk egybe. Kiindulva a kor technológiai átalakulásából, az egyes iparágak között mutatkozó aránytalanságokból, illetve kialakuló új arányokból, folytatva a reálbérek, a vásárlóerő és társadalmi átalakulás kérdéseivel, eljutva a népesség növekedése lelassulásának problémájához.

Végül, de nem utolsósorban marad a kérdés: mivel magyarázható a válság egyedülálló súlyossága, kiterjedése és elhúzódása. Válaszunk irányát természetesen meghatározza az első kérdésre adott feleletünk is. De csak részben. Keynes 1927-ben egy kis tanulmányában a következő sorokat írta: „Még ugyan nem táncolunk az új zenére. De a változás a levegőben van.” Ez a változás Keynes szerint „a modern kapitalizmus rendszerének megjavítására kell hogy irányuljon”, azok megnyerésére kell szolgáljon, akik azért ellenzik a kapitalizmust mint életformát, mivel nem oly effektív céljai elérésében és azok ellen, akik érthetetlenül konzervatívak és elutasítanak minden reformot, attól tartva, hogy ezek ahelyett, hogy erősítenék a kapitalizmust, az első lépések lesznek annak kiküszöbölésére. Az új korszak gondolata arra utal, hogy Keynes a húszas évek belső és nemzetközi zavarait jóval mélyebbnek tekintette, mint sokan mások, akik csupán a világháborúk által megzavart egyensúly helyreállításának elhúzódásaként értelmezték azt. Gazdaságpolitikai hibák, a gazdaság egyes ágazatai közötti lényeges arányváltozások, a nemzetközi egyensúly pénzügyi, ipari és hatalmi szempontból egyidejűleg történő felborulása, az elmaradott világ problematikájának első masszív jelentkezése természetesen nem lelhető fel egyidejűleg Keynes gondolatmenetében. De mivel ezeket egyidejűleg kell figyelemmel kísérnünk a válság megértésében, nem elégedhetünk meg az általa adott válasszal és válságtérlemezéssel sem. Gazdaságtörténeti szempontból már igen részletesen mélyen feltárták azokat a konkrét viszonyokat, melyek az 1929–33-as gazdasági válság egyedülálló súlyosságát előidézhették. Mint láttuk, a közgazdasági elmélet is jócskán tett kísérletet az esemény mélyreható elméleti analizésére és értelmezésére. Ha mindkettő sem külön-külön, sem együttesen nem vezetett egyértelmű eredményre, annak magyarázata több más ok mellett mindenképpen abban található, hogy csupán a világháborúk által megzavart egyensúly helyreállítása elhúzódásának értelmezték azt. Keynesnél a beruházás- és kereslethiány kapcsolódik a tőzsdei krachhoz és az árfolyam folyamatos zuhanásához. Mint maga is írja: a válságot nem tisztán „pénzelméleti alapon” értelmezi, és Schumpeter egyenesen azt emeli ki, hogy elméletének Marxéval közös vonása, hogy „az összeomlást mindkét elmélet a gazdasági mechanizmusban rejlő okoknak... tulajdonítja”. Közgazdasági szakszerűségében ugyan könnyen kikezdhető, mégis utalnom kell Polányi Károly felfogására, akkor is, ha újabb gondolatait egyes szociológusok a világ-mindenség nagy rendező elvének és a közgazdasági tényezők háttérbe szorításának ideológiájaként szokták csak értelmezni. Mégis „A nagy átalakulás” című munkája témánk összefüggésében azért stimulatív, mivel a könyv első részében a válságot e nagy gazdasági és társadalmi átalakulás részeként tekinti. Éppen ebből a felfogásból kifolyólag a nemzetközi rendszert vizsgálja, majd a konzervatív 20-as évek és a forradalmi 30-as

évek szembeállításával jut el felfogása lényegéhez. „A nemzetközi aranystandard csődje láthatatlan köteléket alkot a századforduló óta széteső világgazdasági rendszer, valamint az egész civilizáció átalakulása közötti folyamatban” – írja Polányi, aki az aranystandardre alapuló gazdasági rendszert nem tisztán gazdasági, de társadalmi mechanizmus részeként tekinti, azt hangsúlyozza, hogy a 20-as évtized, midőn a háború előtti értékrendhez akart visszatérni, alapjában konzervatív volt, hiszen a piacgazdaság nyugati liberális eszme- és intézményrendszerét kívánta általános normává tenni újból. A válság mélyebb oka a nemzetközi gazdasági rendszer összeomlásának veszélyében gyökerezett. Ezt a rendszert még ideig-óráig lehetett restaurálni, de a stabilizációkkal, melyek végső soron a nélkülszülő Balkánt a bőségben élő USA-hoz kötötték, egy olyan pénzügyi rendszer jött létre, mely a pénzügyi válságok sorozatán keresztül végül is a nagy, teljes összeomláshoz vezet.

„Bár mindenki látta, hogy a valuták stabilizálása a kereskedelem liberalizálásától függ, a dogmatikus szabadkereskedőktől eltekintve mindenki tisztában volt vele, hogy a szükséges intézkedések elkerülhetetlenül korlátozzák a külkereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat. A szándék a külkereskedelem volt, a gyakorlat annak megfojtása. Ahelyett, hogy az egyes kormányok intézkedései piacokat teremtettek volna, megfosztották országaikat a nemzetközi gazdasági kapcsolatoktól. A kétségbeesett törekvés, hogy megőrizték a valuták értékét – mint a külkereskedelem eszközét –, az országokat akarattuk ellenére is autarchiás gazdaságba kényszerítette.”

Polányi víziójában a gazdasági liberalizmusból fakadó önszabályozó piacgazdaság végleges eltűnésének jeladása a nagy válság. Ha diagnosztaként egyoldalúnak bizonyult, amennyiben egyoldalúan fogta fel a piac és a gazdasági tényező szerepét, és jósnak sem bizonyult túl sikeresnek, amennyiben a könyve megírása óta eltelt három és fél évtized aligha bizonyította az arany szerepének eltűnését és a gazdasági faktorok visszaszorulását, mégis világgazdasági válságon túlmenő korszakváltásról van szó, melyben a társadalmi kérdések domináns szerephez jutnak. Így a megközelítés sokkal globálisabb és többet mondó, mint sok más írás, mely gazdaságilag alaposabb és mélyebb, történeti összefüggésekben mégis kevesebbet nyújtó.

Gazdaságtörténeti szempontból már igen részletesen és mélyen feltárták azokat a konkrét viszonyokat, amelyek az 1929–33-as gazdasági válság egyedülálló súlyosságát előidézhették. Mint láttuk, a közgazdasági elmélet is jócskán tett kísérletet az esemény mélyreható elméleti analízisére és értelmezésére. Ha mindkettő, sem külön-külön, és együttesen sem vezetett egyértelmű eredményre, annak magyarázata több más ok mellett mindenképpen abban található, hogy a közgazdasági struktúra, illetőleg a társadalmi történelmi struktúra közötti különbséget még nem tudta áthidalni. A gazdaságtörténetnek ragaszkodnia kell ahhoz a kiindulópontozhoz, hogy az emberek egyszerre alapjai, hordozói, teremtői és tárgyai a történelmi viszonyoknak. A konkrét történeteket az elméleti általánosításig, majd az elmélettől vissza a konkrét történelemig, ez adhatja meg a közgazdaság és a történetírás viszonylagos egységét.

A gazdasági növekedés sok újat hozó, de talán mégis mindent túlságosan elárasztó dogmája hosszú ideig elterelte a figyelmünket a válság és a ciklikusság problematikájától. De ha a közgazdásznak az átlagos növekedés varázslatos számai mögött nemcsak azt kell

megtalálnia, hogy mi mozgatja a gazdaságot, de hogy milyen mélyebb okok idézik elő a rendszeres zavarokat, úgy a történészeknek a dolgok emberi értelmét és jelentőségét is fel kell mérniük. Számunkra a gazdaság nem lehet más, mint az ember és a természet kölcsönös kapcsolatának intézményes formája.

A történeti irodalom szerint a 29-es válság a két háború közötti korszak nagy választóvonalá. Az első világháború traumájából ez vezetett át a második világháború traumájába. Ma már tudjuk, hogy sok vonatkozásban ezen túlmenő nagy fordulat induló, bevezető szakasznak is tekinthető. Bármennyire is kívánja a történész figyelmét az ezzel kapcsolatos nagy strukturális változásokra, a kapitalizmus történetében, struktúrájában megmutatkozott lényeges átalakításokra korlátozni, sohasem feledkezhet meg arról, hogy a modern európai gazdaságtörténet egészen egyedülálló korszakával áll szemben. Ennyi nyomort, szerencsétlenséget, megalázottságot és nélkülözést békeidőszakban talán még sohasem tapasztalt. Mai boldogabb idők diákjai – és ezt különösen érzi aki tanít –, aligha tudják teljesen felfogni azt a borzalmas sokkot, melyet ez a válság egy nemzedéknek jelentett. Minden adatszám, mégoly részletes elemző leírás, irodalmi kép is végső soron aligha lehet hű ábrázolója a kor problémáinak és szenvedéseinek. Még a leghűbbek, legmélyebbek sem többek, mint Plató árnyékai a barlang falán, a valóság torzult képei.